

УДК 81'373.7:811.161.2

Цитування:

Лукаш Г. П., Анісімова О. М. З історії мовних кліше діловодства та документознавства. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2021. № 3. С. 23–28.

Lukash H., Anisimova O. (2021). From the history of language cliches of office work and document science. *Library science. Record Studies. Informology*. 3, 23–28 [in Ukrainian].

Лукаш Галина Павлівна,
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри інформаційних систем управління
Донецького національного університету
імені Василя Стуса
g.lukash@donnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-9777-7718>

Анісімова Ольга Миколаївна,
доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри інформаційних систем управління
Донецького національного університету імені Василя Стуса
o/anisimova@donnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8016-9361>

З ІСТОРИЇ МОВНИХ КЛІШЕ ДІЛОВОДСТВА ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Метою статті є висвітлення історії сталих словосполучень справочинства у контексті документної лінгвістики. **Методологія** дослідження ґрунтується на поєднанні структурно-типологічного й когнітивно-дискурсивного підходів, що дало змогу виявити і узагальнити основні ознаки і відмінності мовних кліше, штампів і документних формул; заглибитися у змістову, структурну, мовностилістичну сфери документації з точки зору доцільності введення у текст кліше та штампу.

Наукова новизна виконаної роботи полягає в окресленні основних ознак мовних кліше, типологізації клішованих одиниць за різними ознаками, висвітленні чинників, які впливають на функціонування мовних стереотипів. Виявленні тенденцій розвитку сталих сполучень документів на етапі становлення.

Висновки. Проаналізовано й описано найбільш продуктивні мовні конструкції у документному тексті. Зазначено, що становлення мовного складу документного тексту певної доби було зумовлене зовнішньомовними чинниками. Семантика кліше охоплює весь комплекс позамовних значень, набутих унаслідок колективного досвіду людства і пов'язує смислові характеристики словесного знака із системою традицій народу, об'єктивується спілкуванням і стереотипною мовною ситуацією. Серед результатів є те, що встановлено: кліше і документні формули є органічним елементом тексту документів. Доведено, що сучасні функціональні дослідження документної лінгвістики потребують певної переорієнтації аналізу мовних одиниць на інтегрованість концептуального, лінгвістичного й комунікативного аспектів функції.

Ключові слова: мовне кліше, мовний штамп, документні формули, стереотипні одиниці, усталені вислови, мовні конструкції, документний текст, документ.

Lukash Halyna,
Doctor of Philological Sciences, Professor,
Department of Management Information Systems
Vasyl Stus' Donetsk National University

Anisimova Olga,
Doctor of Economics, Professor,
Head of the Department of Management Information Systems
Vasyl Stus' Donetsk National University

FROM THE HISTORY OF LANGUAGE CLICHES OF OFFICE WORK AND DOCUMENT SCIENCE

The purpose of the article is to shed light on the history of stable phrases of reference in the context of documentary linguistics. **The methodology** is based on a combination of structural-typological and cognitive-discursive approaches, which made it possible to identify and generalize the main features and differences

of language clichés, stamps and documentary formulas; delve into the semantic, structural, linguistic and stylistic spheres of documentation in terms of the feasibility of introducing clichés and stamps into the text. **The scientific novelty** of the work is to outline the main features of language clichés, typology of clichéd units on various grounds, highlighting the factors that affect the functioning of language stereotypes, identifying trends in the development of stable combinations of documents at the stage of formation. **Conclusions.** The most productive language constructions in the documentary text are analyzed and described. It is noted that the formation of the language composition of the documentary text of a certain era was due to foreign language factors. Cliché semantics encompasses the whole complex of extralinguistic meanings acquired as a result of the collective experience of mankind and connects the semantic characteristics of the verbal sign with the system of traditions of the people, is objectified by communication and stereotypical linguistic situation. Among the results is what is established: clichés and document formulas are an organic element of the text of documents. It is proved that modern functional studies of documentary linguistics require a certain reorientation of the analysis of language units to the integration of conceptual, linguistic and communicative aspects of the function.

Keywords: language cliché, language stamp, document formulas, stereotypical units, established expressions, language constructions, document text, document.

Актуальність теми дослідження. Мовні кліше використовуються в різних сферах суспільного життя (мистецтво, освіта, релігія, політика, спорт). Особлива зацікавленість у вивченні мовних кліше сьогодні спостерігається у документній лінгвістиці, де залишаються нерозв'язаними питання опису механізмів комунікації, реалізації мовних одиниць співвідносно зі структурою самої мови. Важливо простежити, як у процесі письмового ділового спілкування регулярні комбінації словесних знаків – мовні кліше виявляють свої задані традицією значення і форму. Актуальність цього дослідження також визначена продуктивністю вживання мовних штампів, необхідністю аналізу їх природи з урахуванням їх семантики, стилістичного вживання.

Мета дослідження – висвітлення історії сталих словосполучень справочинства у контексті документної лінгвістики.

Наукова новизна роботи полягає в окресленні основних ознак мовних кліше, типоло-

гізації клішованих одиниць за різними ознаками, висвітленні чинників, які впливають на функціонування мовних стереотипів, виявленні тенденцій розвитку сталих сполучень документів на етапі становлення.

Аналіз досліджень і публікацій. У зв'язку з переосмисленням сутності мовних кліше виникло багато підходів до стереотипності цієї мовної одиниці. Так, до мовних кліше часто відносять фразеологічні сполучення, групу мовних стереотипів доповнюють й етикетними кліше (доброго дня, будь ласка, ласкаво просимо, щиро дякую, глибоко вдячний, з повагою, шановний пане, вельмишановний добродію); мовними штампами, мовними формулами, канцелярськими зворотами і навіть прецедентними текстами, крилатими словами, цитатами, афоризмами. Усі ці мовні явища складають певне понятійне поле, що можна показати графічно (рис. 1).

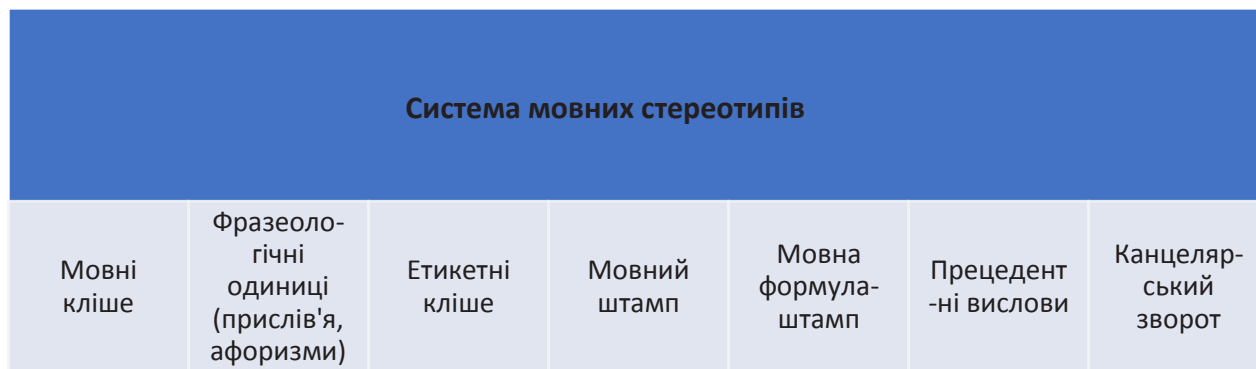

Рисунок 1. Система мовних стереотипів

В офіційно-діловій мові сформованою є загальна схема стандартизації: типова ситуація породжує стереотипну мовну манеру, основні функції якої – номінативна, інформативна, імперативна (В. В. Жайворонок, В. М. Бріцин, О. О. Тараненко), текстотворча, регламентаційна (С. Я. Єрмоленко) та функція готових елементів стилю (Л. І. Мацько, Л. В. Кравець). Недоречне використання в неформальній, неофіційній сфері спілкування засобів цього стилю мови, як зазначає С. Я. Єрмоленко, асоціюється з т. зв. канцеляритом – «зневажливою оцінкою мови, насиченої штампами, стереотипами» [1; 3; 6]. Н. М. Сологуб трактує поняття стереотип як «слово, мовний зворот, що повторюється без змін, автоматично, як усталена формула, мовний шаблон; трафарет», мовні кліше у її трактуванні – стандартні відтворювані засоби мови, які регулярно повторюються в певних контекстах і служать ознаками певного стилю або акту комунікації [1, 25]. Ближчим до нашого контексту є визначення С. І. Головащука: мовні кліше – регу-

лярні (постійні) комбінації словесних знаків, які є автономними лінгвальними утвореннями із заданими за традицією значенням і формою [2, 112]. Осмислюючи багатогранність визначеного об'єкта дослідження, Н. М. Шарманова підкреслює, що дефініцію «мовне кліше» звужено до розуміння тільки стереотипних ділових висловів на зразок; враховуючи сказане вище; на відміну від. Тож подекуди клішованими вважають ті мовні факти, які функціонують на базі словосполучення і лише в текстах офіційно-ділового спрямування, залишаючи поза увагою усталені мовні комплекси, що побутують у текстах різних типів інших сфер [7, 119].

Виклад основного матеріалу. Аналіз документних текстів різної видової віднесеності дозволяє виділити три види стереотипних словосполучень: кліше, штампи та складені найменування (документні формули), які беруть активну участь у побудові текстів (рис. 2).

Рисунок 2. Види стереотипних словосполучень у документній лінгвістиці

Перша група – кліше. Їх поява пов'язана з частотністю й повторюваністю ситуацій. За цих умов навколо стрижневого слова утворюється відносно постійний набір контекстуальних елементів у мовленні, що набувають звичності в називанні та звучанні. Найпростіша їх класифікація – за структурним типом. Сфера ділового спілкування активно використовує

мовні кліше як усталені конструкції на позначення стереотипних понять, явищ, процесів. Наприклад: посадова особа, комплексні заходи, згідно з розпорядженням, на підставі наказу, відповідно до чинного законодавства, порядок денний, довести до відома, взяти до уваги, вжити заходів, надати допомогу, обіймати посаду, через сімейні обставини, за

місцем основної роботи, укласти договір, матеріальна відповідальність та ін. Отже, мовні кліше утворюють особливий клас стійких одиниць, які за рядом параметрів близькі до термінів. Ознаки кліше: відповідність психологічним стереотипам як відображенню у свідомості явищ дійсності, що часто повторюються; легке відтворення готових формул у процесі мовлення; автоматизація процесу відтворення, що полегшує процес ділового спілкування; економія зусиль, мисленнєвої та мовленнєвої енергії та часу як для того, хто говорить (пише), так і для реципієнта. Найчастіше в текстах документів трапляються кліше ініціального і неініціального видів, наприклад: інформуємо вас про те, що ...; Звертаємо Вашу увагу...; в цілях...; просимо Вас...; доводжу до Вашого відома, що ... та ін. Кліше ініціального виду трапляється переважно в службових та інформаційних листах: переконливо просимо Вас ..., будемо вдячні за Вашу відповідь, прошу Вас дозволити ...

Діахронічні дослідження мовних кліше, як і термінологіки, на нашу думку, сприяють упорядкуванню документного тексту, оскільки всі поняття проходять свій особливий шлях розвитку, завершення якого зумовлюється пануючими тенденціями в суспільстві і панівною мовною парадигмою. Так, у 1340 році польський король Казимир III захотів приєднати до своїх рук галицько-волинські землі. Нова влада дуже обережно вносила зміни в суспільне й політичне життя Галичини. Поряд з польською й далі використовувалася староукраїнська мова, діяли деякі норми давньоруського права. Збереглися грамоти польського короля Казимира III для населення Галичини як латиномовні, так і написані українською мовою. У латиномовних грамотах Казимир титулує себе «*dominus et haeres*», а в грамотах українських – «господар і дідич», що є докладним перекладом латинського варіанта титулу. Водночас відомі грамоти галицько-волинських князів початку XIV ст. латинською мовою, в яких вони також титулюють себе «*dominus et haeres*». Є підстави вважати, що український варіант титулу виник спочатку у канцелярії галицько-волинських князів, від яких був успадкований королем Казимиром. З королівської галицької канцелярії, можли-

во через Волинь, цей варіант титулу проник до канцелярії суверенів Великого князівства Литовського. Великі князі литовські називали себе «господарями і дідичами», або просто «господарями», а з Великого князівства Литовського така титулатура була запозичена московськими князями. Зі слів «господар» і «господарство», які згодом стали писатися скорочено (під титлом), і виникли російські слова «государь», «государство» [4].

Поява кліше «паперова тяганина» пов'язана з тим, що у XV ст. писали на вузьких смужках паперу, які в разі необхідності склеювали. До першого документа «вклеювали» послідовно інші, і довгу паперову смужку згортали в стовпець, сувій, довжина якого іноді сягала сотень метрів, а тому при користуванні він псувався. Наприклад, довжина стовпця Соборного уложення вмещувала тогочасне законодавство і була довжиною 309 метрів. Смужки при читанні тягнулись долом, звідси й народилось поняття, що означає сьогодні невчасне вирішення того чи іншого питання – тяганина (зволікання) [3, 140].

Ведення документації вимагало значного досвіду, якого нерідко не мав начальник наказу – суддя, тому на допомогу йому призначалися дяки, які й «чинили справи». Справочинство – ведення канцелярських справ, що відбувається в канцелярії – відділі установи, яка відповідає за службове листування, оформлення його поточної документації. Сьогодні ми говоримо про те, що це слово є давнішим від терміну «діловодство» і має право на широке використання.

Історія кліше «службове відрядження» остаточно не з'ясована. «Етимологічний словник української мови» походження лексеми відрядження не подає. Звернення до словникової статті «Ряд» містить відомості про ряд як про сукупність однорідних предметів або істот, витягнутих в одну лінію; договір, угода. Вочевидь той, хто збирався у поїздку, отримував від свого рядила (рядителя, рядчика, підрядчика), який його виряджав, рядну грамоту, в якій йшлося про всебічне сприяння пред'явнику цього листа в дорозі. Словом, своєрідний «шляховий лист». Цікаво, що у цій низці спільнокореневих слів мають своє місце також слова порядок, порядний, рядивий

(‘працьовитий’) й орудувати – ‘вправно діяти; розпоряджатися; керувати’.

Другу групу нетермінологічних стійких одиниць становлять документні формули. На відміну від кліше, документні формули утворюють особливий клас завершених стабільних уніфікованих одиниць, зберігають структурно-синтаксичну і семантичну самостійність елементів, що входять в формули, і стійкість фрагментів і повних текстів деяких груп документів, наприклад, договорів.

Кліше слід відрізнити від мовних штамів. Мовні штампи – це стерті, колись образні вислови, неточні фрази, безкінечні, стилістично невмотивовані словесні повтори, які створюють негативний стилістико-семантичний ефект. Наприклад: питання підвищення, здійснення завдання, виконання зобов’язання, забезпечення безпеки. Штампами вважаються й логічні вставні слова і конструкції, якщо вони часто повторюються і не несуть корисної інформації, наприклад: треба сказати, слід зазначити, потрібно відзначити, гадаємо та ін.

Мовними штампами називають також перекладені, кальковані, фрази з російської мови. На перший погляд, ці вирази наче й звучать українською, але за будовою не відповідають мовним нормам: на даний час – на сьогодні, на цю пору, на цей час. Приклади таких порушень, які найчастіше трапляються в нашому мовленні, та способи їхньої заміни: вступити в силу – набрати чинності; вступити у шлюб – одружитися (вступити можна в болото); давати добро – давати згоду. До речі, слово «добро» зовсім не пов’язане із словом «добрий». Добро – це стара назва букви. Спочатку слово «добро» помандрувало до моряків. Так називали жовтий прапор у флотській сигналізації. Його підняття означало: «Так, згоден, дозволяю» (тобто даю добро). А вже з палуби вислів «давати добро» як сигнал пішов і на берег у значенні «дозволяти».

Становлення складу мовних кліше у документному тексті в українській мові відбувалося від березня 1917 року до початку 1920-х рр. і в період українізації 20-х – початку 30-х рр. Мова законів, розпоряджень влади, декретів різних форм української державності в першій третині ХХ століття орієнтувалася на загальноживану українську мову. Як наслідок, дуже часто трапляються в документах діалектні слова й елементи просторіччя: «Доводю до відому всіх Главків і Відділів Наркомосвіти, в тижневий термін коби негайно представити до Центр. Коштористофінансового відділу Наркомосвіти, а також осіб, які проведені по закатегорічною ставкою, по слідуючій формі:...». [5, 23].

Наукова новизна полягає в окресленні основних ознак мовних кліше, типологізації клішованих одиниць за різними ознаками, висвітленні чинників, які впливають на функціонування мовних стереотипів. Виявленні тенденцій розвитку сталих сполучень документів на етапі становлення.

Висновки. Таким чином, мовні кліше справочинства, які формувались упродовж століть, є багатим інформативним шаром лексики. Виявлення в її структурі лексико-семантичних і словотвірних відношень діахронічного плану стає теоретичним підґрунтям, на якому можливе подальше вивчення сучасних семантичних процесів. Становлення мовного складу документного тексту певної доби було зумовлене зовнішньомовними чинниками. Семантика кліше охоплює весь комплекс позамовних значень, набутих унаслідок колективного досвіду людства і пов’язує смислові характеристики словесного знака із системою традицій народу, об’єктивується спілкуванням і стереотипною мовною ситуацією.

Список використаних джерел

1. Борковська І. П. Кліше як стандартизована мовна одиниця текстів ділових документів. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». Вип. 59, 2015. С. 33–35.
2. Головащук С. І. Російсько-український словник сталих словосполучень. Київ : Наук. думка, 2001. 640 с.

3. Загорецька О. Теорія діловодства як галузь наукових знань. Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 2002. Т. 8. С. 139–141.
4. Ісаєвич Я. Мовний код культури. URL: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult211.htm> (дата звернення: травень 2021).
5. Тименко Л. О. Розвиток лексики офіційно-ділового стилю української мови на початку ХХ ст. (1917–1933 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Київ, 2007. С. 23.
6. Тихоненко О. В. Становлення фразеології офіційно-ділового стилю української мови. Лінгвістичні дослідження: зб. наук. пр. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2018. Вип.47. С.99–107.
7. Шарманова Н. М. Мовне кліше в контексті функціонально-стильової диференціації мови. Філологічні студії. структура і семантика мовних одиниць, 2011. Вип. 6. Ч. 2. С. 119–129.

References

1. Borkovskaya, I.P. (2015). Cliché as a standardized language unit of texts of business documents. Scientific notes of the National University "Ostroh Academy" [in Ukrainian].
2. Golovashchuk, S.I. (2001). Russian-Ukrainian dictionary of regular phrases. Kyiv [in Ukrainian].
3. Zagoretska, O. (2002). The theory of office work as a branch of scientific knowledge. Studies in archival affairs and document science. Kyiv T. 8. 139-141 [in Ukrainian].
4. Isaevich, J. Language code of culture. URL: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult211> [in Ukrainian].
5. Timenko, L.O (2007). Development of vocabulary of the official business style of the Ukrainian language in the early twentieth century. (1917–1933): author's ref. dis. for science. degree of Cand. philol. Science: special. February 10, 2001 - Ukrainian language. Kyiv [in Ukrainian].
6. Tikhonenko, O.V (2018). Formation of phraseology of the official business style of the Ukrainian language. Linguistic research: coll. Science. KhNPU Ave. G.S. Frying pans. Kharkiv. Issue 47. 99-107 [in Ukrainian].
7. Sharmanova N.M Language cliché in the context of functional and stylistic differentiation of language. Philological studies. structure and semantics of language units, 2011. Issue. 6. Ch. 2. 119-129 [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 04.03.2021
Отримано після доопрацювання 10.04.2021
Прийнято до друку 15.04.2021*